

Research Paper

On the rout of the mountains: post-colonial reading of Henry Rawlinson's travelogues in Kurdistan

Jalil Karimi¹

1- Associate Professor, Social Sciences Faculty, Razi University, Kermanshah, Iran.

<https://doi.org/10.22034/scart.2025.141678.1562>

Received: July 7, 2024

Accepted: April 13, 2025

Available Online: September 23, 2025

Keywords:

Kurdistan, kurdology, orientalism, postcolonial reading, travelogue

Abstract

Travelogues are important texts that function as late ancient tablets and at the same time as a discourse praxis of writers in different professions. Postcolonial reading is based on the fact that it is necessary to move away from the descriptive reading of these texts. Because these texts, at the structural and individual level, have taken their existence from the social reality of the time of their creation, and as a result, they are contaminated with the discourse aspects of their era. The article has analyzed two travelogues of Henry Rawlinson (*Travelogue of Tabriz* and *Travelogue of Passing from Zahab to Khuzestan*) with the help of a constellation of theoretical concepts and methodological categories, in the framework of post-colonial theories. The research field of the article is Kurdistan and its method is a Composition of text analysis and discourse analysis. Based on this analysis, Rawlinson forms a discourse system that its central signifier is the western world. the *other* world is the East, where the many aspects of its social life have mostly appeared in the form of inanimate Objects. In general, this *Other* has a subordinate and primitive position and is far from the complex so-called modern world. In these two texts, what is called the crisis of representation has shown itself in the form of "negativity, exoticism, naturalism, and moral Supriority".

Karimi, J. (2024). On the rout of the mountains: post-colonial reading of Henry Rawlinson's travelogues in Kurdistan). *Sociology of Culture and Art*, 7 (3), 1-13.

Corresponding author: Jalil Karimi

Address: Razi University, Kermanshah

Email: j.karimi@razi.ac.ir

Extended Abstract

1- Introduction

Historically, travelogue-writing has a history of two thousand years. Today, when we look at these texts, we see more or less clear discourse and historical axes. These multiple features are scattered at different levels, i.e. in the text, the world of the text, narratives, contents and discourse strategies and implications. This is where Counter-readings, like post-colonial reading, also appear. The traces of Kurdish studies can be found in all these historical periods, from ancient to modern, but there are few post-colonial analyzes about these Kurdish studies. In this article, while presenting a general picture of the travelogues of the 18th and 19th centuries, in the geography of Kurdistan in all its regions, it is specifically focused on the two travelogues of Henry Rawlinson. The aim is to present a critical and analytical reading of the discourse to which these two texts belong. In this analysis, we have not addressed the content of the travelogues, although it is clear that these texts provide special information about the studied territory in terms of history, geography, etc. The driving force of this article is a critical logic that attempts to uncover and expose practices or strategies of power and domination at different times and in different genres of documents. Revealing these strategies is both a mission for "human sciences" and it is hoped that it will be a gateway to a more just world, at least in the world of writing.

2-Methods

Post-colonial studies use the same methods and techniques of "text, content, narrative and discourse analysis"; Although the categories of analysis are different depending on the fields of study. The current analysis, in general, tends from text analysis to discourse analysis, and due to the intertwining of discourse theory and method, it relies on some theoretical concepts and methodological categories, the most important of which are: exoticization aestheticizing, denying, Eroticizing, mythologizing, exoticism, negative representation, desynchronization, naturalization, essentialism, narratology (angle of view, focus of view, narrator, time and place, distance between subject and text, role of characters, volume of each topic). These methodological categories help to examine the elements of the text in a methodical way and to highlight their relationship with macro-discursive frameworks and historical realities. Like any other

qualitative research, here, in addition to theoretical models, details and documentary evidence taken from the text are the guarantors of the validity of the findings; And the reader or critic will find out how much these findings can be trusted by examining the whole text and possibly comparing it with the original texts. Therefore, no element has been imposed by the researcher on the text, all conclusions have been reached based on methodological details and the existence of applicable elements or propositions in the text.

3-Findings

The article has analyzed two travelogues of Henry Rawlinson (Travelogue of Tabriz and Travelogue of Passing from Zahab to Khuzestan) with the help of a constellation of theoretical concepts and methodological categories, in the framework of post-colonial theories. The research field of the article is Kurdistan and its method is a Composition of text analysis and discourse analysis. Based on this analysis, Rawlinson forms a discourse system that its central signifier is the western world. the other world is the East, where the many aspects of its social life have mostly appeared in the form of inanimate Objects. In general, this Other has a subordinate and primitive position and is far from the complex so-called modern world. In these two texts, what is called the crisis of representation has shown itself in the form of "negativity, exoticism, naturalism, and moral Supriority".

4- Discussion & Conclusion

Travelogues are important texts and are like ancient inscriptions. Therefore, in the last half-century, an important part of post-colonial analyzes with different approaches and goals have focused on travelogues, because they believed that these seemingly neutral, scientific and realistic texts contain signs of untold social, cultural, and moral relations. Relations that have provided both the discourse of creating the texts themselves and the real background and infrastructure of people's actions in the past and today. In these two examined texts, two worlds are narrated that have very different positions; According to this distinction, when the author visits the eastern lands, he lives in a time and place belonging to the past, but his mental world (Europe) is a world belonging to the present or the future. The main world (the West), although it is rarely mentioned, is always the criterion for evaluating what is right and wrong. In other words,

On the rout of the mountains: post-colonial reading of Henry Rawlinson's travelogues in Kurdistan

we are facing two worlds. One is the East, which is present but is not described and represented, and one is the West, which is absent, but has a constant presence. Beyond this, there really is no "Other" in Rawlinson's travelogue. Often, the "Other" is absent. The "self" that Rawlinson belongs to only allows the presence of the other in a negative way.

Finally, it can be said that the present article is a narrative of past and present subalterns. This narrative may have been silent for decades or even centuries, but it has existed. One of the important questions in post-colonial reading, is the category of resistance against the colonial discourse and its authors, which refers to the propositions related to the narrative and specific voice of the subalterns. In the two analyzed texts, there is no clear and straightforward image or statement of the subalterns' narrative, as if there is no possibility of resistance. But it can be said that those places in the texts where the author feels insecure are the moments when the gaze of the "Other" has returned to him. It doesn't matter if this gaze returned to him was represented as a bandit, a violent stare with a sense of revenge or resentment, a rejection of the narrator according to his taste, or any other negative form. The main point is that most travel writers have introduced and interpreted these moments as signs of being away from the civility of the society under investigation.

but on the other side, and in another interpretation, these rejections and anxiety created for them, prove and imply a special Other. The Eastern Other (Kurdish, Turkish, Persian or Arab) who does not want his entire existence to be captured by the possessive gaze of a Western writer or tourist. It is in these moments that the rays of resistance are formed. In the same way, writings such as the present article or so-called "minority knowledges", on the textual and discursive level, are signs of an attempt to become a subject.

5- Funding

This article is the result of an individual research no special external budget has been allocated to it.

6- Authors' Contributions

Not Applicable. The article has one author.

7- Conflict of Interests

This research does not conflict with personal or organizational interests.

در مسیر کوهستان: خوانش پسااستعماری سفرنامه‌های هنری راولینسون در کردستان

جلیل کریمی^۱

۱. دانشیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران

<https://doi.org/10.22034/scart.2025.141678.1562>

چکیده

سفرنامه‌ها متونی مهم هستند که در حکم الواح باستانی متأخر و همزمان نوعی پراکتیس گفتمانی نویسندگان در قامت حرفه‌های مختلف عمل می‌کند. خوانش پسااستعماری بر آنست که فرارفتن از توصیف و توضیح این متون امری ضروری است. زیرا این متون در سطح ساختاری و فردی، هستی خود را از واقعیت اجتماعی دوران خلق خود گرفته‌اند و در نتیجه به وجوه گفتمانی عصر خود آلوده‌اند. در چنین وضعیتی، مقاله پیش رو مبنای تحلیل متن و تحلیل گفتمان، به کمک منظومه‌ای از مفاهیم نظری و مقولات روششناختی، در چارچوب نظریه‌های پسااستعماری و قلمرو پژوهش کردستان‌شناسی، دو سفرنامه هنری کرزیک راولینسون (سفرنامه تبریز و سفرنامه گذر از زهاب به خوزستان) را تحلیل کرده است. بر اساس این تحلیل، راولینسون منظومه‌ای گفتمانی را شکل می‌دهد که عناصر اصلی آن حول دال مرکزی جهان غرب مفصل‌بندی شده است. جهان دیگری، شرق (کردستان) است که در این متون یا نادیده گرفته شده یا وجوه متعدد حیات اجتماعی آن بیشتر به صورت ابژه‌های بی‌جان نمود پیدا کرده است. این دیگری موقعیتی فرودست و ابتدایی و به دور از جهان پیچیده به اصطلاح مدرن غرب دارد. در این دو متن، آنچه بحران بازنمایی نامیده می‌شود به صورت «منفی‌نمایی، اگزوتیسم، زیست‌انگاری و فرادستی اخلاقی» خود را نشان داده است.

تاریخ دریافت: ۱۷ تیر ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش: ۲۴ فروردین ۱۴۰۴

تاریخ انتشار: ۱ مهر ۱۴۰۴

واژه‌های کلیدی:

خوانش پسااستعماری، سفرنامه، شرق‌شناسی، کردستان‌شناسی

استناد: کریمی، جلیل (۱۴۰۳). در مسیر کوهستان: خوانش پسااستعماری سفرنامه‌های هنری راولینسون در کردستان. فصلنامه جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۷ (۳)، ۱-۱۳.

* نویسنده مسئول: جلیل کریمی

نشانی: دانشگاه رازی، کرمانشاه

پست الکترونیکی: j.karimi@razi.ac.ir

۱- مقدمه و بیان مسئله: سفر به دور دست‌ها

به لحاظ تاریخی سفرنامه‌نویسی را می‌توان تا یونان باستان، در آثار هومر، گزنوفن و هرودوت پی گرفت. نویسندگان مسلمان نیز سیر و سفر در بلاد ناشناخته را از همان قرون اولیه ظهور اسلام آغاز کردند و تا قرن پنجم ه.ق سفرنامه‌های زیادی نوشتند که بعدها محل ارجاع شرق‌شناسان مدرن شد. در مرحله بعد، انگیزه‌های دیگر، از جمله خواست ایدئولوژی دینی برای ترویج خود، جای میل بیشتر شخصی به سیر در بلاد مختلف را گرفت. از این رو شاید بتوان تبار شرق‌شناسی را در «رویکردی دینی پی گرفت که بر اساس آن معرفت به شرق با میل مسیحی به تغییر دینی در میان مسلمانان آغاز شد» (تیباوی ۱۹۷۰، در محمدپور ۱۳۹۶: ۲۹۰). پیامد این میل در آثار نوشتاری و هنری و اقدامات عملی جهان غرب در نسبت با جهان غیرغربی، به ویژه بعد از رنسانس نمود پیدا کرده است. با این همه، سده هیجده و نوزده میلادی را می‌توان سده جهانگردان و سیاحان نامید؛ دوره فوران میل و خواست اروپاییان به کشف سرزمین‌های برای آنان ناشناخته و غریب، در کنار اراده و اقدام به استعمار منابع و جوامع دور و نزدیک. نگاهی به مجله *انجمن سلطنتی جغرافیایی لندن* نشان‌دهنده حجم عظیمی از نوشته‌ها شرق‌شناسانه قرن نوزده است که در اواخر همان قرن و اوایل قرن بیستم منتشر شده است.

امروز که به این گذشته حدوداً دوهزارساله می‌نگریم، محورها و کانون‌های گفتمانی و تاریخی کم و بیش روشنی را می‌بینیم که به شکلی متکثر در سطوح مختلف متن، جهان متن، روایت‌ها، محتواها و استراتژی‌ها و دلالت‌های گفتمانی متن مستقر شده‌اند. بازخوانی این متون نیز می‌توان اهداف متکثر داشته باشد و همچنین حتی نمی‌توان متن متعلق به دو قرن پیش را امروز همانند همعصران آن قرائت کرد. به علاوه، با توجه به پرسش‌ها یا اهدافی که برای خواندن متون در نظر می‌گیریم، می‌توان آنها را به صورت متفاوت خواند. از اینجاست که خوانش‌های مخالف‌خوان از جمله خوانش پسااستعماری مجال بروز می‌یابند. این خوانش، بدون ادعای کم‌ارزشی خوانش‌های دیگر از متون سفرنامه‌ای، بر آنست که فرارفتن از خوانش توصیفی و توضیحی این متون امری ضروری است.

مسئله اصلی در گفتمان استعماری و پسااستعماری مناسبات دو جهان است؛ مواجهه دو جهان، دو فرهنگ و دو جامعه در یک متن. بنابراین تحلیل پسااستعماری هستی خود را از نه وجود رویکردی نظری «پسااستعماری»، بلکه از جهانی واقعاً پسااستعماری می‌گیرد. استعمار، جدای از مداخلات واقعی و مادی، طی چند سده ذهن‌ها و فرهنگ‌ها را دستکاری کرده و در نتیجه متونی خلق شده‌اند که زخم‌ها، آثار یا الهام‌های آن واقعیت را با خود حمل می‌کنند. این زخم‌ها در سفرنامه‌های مؤلفان غربی دوران گذشته به صورت مستقیم است و در ادبیات متأخر به صورت ناخودآگاه و در لابلای مضامین و در چارچوب جهت‌گیری‌های گفتمانی نویسندگان غرب و شرق دیده می‌شود. اشاره تری ایگلتون به تقارن تثبیت ادبیات انگلیسی با دوره «اعتلای امپریالیسم در انگلستان» (۱۳۸۰: ۴۰) و بنیتا پری به «داستان‌های امپراطوری» مانند «توفان»، جین ایر، ... و شرلوک هلمز» (پری ۲۰۰۴: ۷۲) بر اهمیت واکاوی و نقادی متون متعلق به دوره‌های استعمار و پس از استعمار دلالت می‌کند. این متون، حاوی ایده‌ها و تصاویر و خیالاتی هستند که پرسش‌های زیر را برمی‌انگیزانند: کیفیت و کمیت تعاملات دو فرهنگ، در متن چگونه است؟ چه چیزهایی ارج گذاشته می‌شود و چه چیزهایی تخفیف؟ جایگاه خود و دیگری در متن به چه کسی تعلق دارد؟ جهان‌بینی‌ها کدام است؟ مقولاتی مانند حقیقت، دانش، نژاد، قومیت و طبقه اجتماعی چه کارکردی در متن دارند؟ تأثیر هژموی فرهنگی بر دیگری چگونه است؟ آیا تصویری خودساخته از فرهنگ استعمارشده وجود دارد و در صورت وجود چگونه تصویری است؟ جایگاه زبان دو فرهنگ در این تعاملات کجاست؟ آیا جلوه‌ای از مقاومت در متن دیده می‌شود؟ (محمدپور ۱۳۹۶). هر کدام از این پرسش‌ها می‌توانند دلمشغولی مادام‌العمر یک نویسنده یا محقق باشند.

از چنین موضعی، متون استعماری و پسااستعماری به عبارتی، عموماً با نوعی بحران بازنمایی^۱، به معنای شک و بی‌اعتمادی به شیوه بر ساخت، نگارش و ارائه شواهد این متون در زمینه‌های اجتماعی معروف به جهان سوم دست به گریبان بوده‌اند (یانگ ۲۰۰۱). زیرا همانطور که از نوشتار حاضر و به طور عام مطالعات پسااستعماری برمی‌آید، در این گزارش‌های علمی و غیرعلمی جهت‌گیرهای گفتمانی، روش‌شناختی و ایدئولوژیک خاصی دیده می‌شود که در نهایت اعتبار این نوع از دانش را با پرسش‌های جدی و گسترده روبرو کرده است. چنان که در موارد حاد، این گزارش‌های علمی به جای ارائه تصویری درست و واقعی، بیشتر به گردآوری تصورات قالبی نویسندگان می‌مانند. البته این مطالعات گفتمان‌کاوانه صرفاً گفتمان این متون را تحلیل می‌کند و از نظر محتوای غیرمرتبط با هدف خود، ایده یا نقد مشخصی ندارد. به بیان دیگر، اینکه داده‌های تاریخی، جغرافیایی یا سیاسی متون تا چه اندازه دقیق و مبتنی بر واقعیت یا دستکاری شده است، در این تحلیل‌ها مطرح نیست. مگر آنکه نقش یا جایگاه مشخصی در مفصل‌بندی گفتمانی متن مورد نظر داشته باشند.

همانطور که در بخش‌های بعدی توضیح داده‌ایم، ردپای مباحث گردشناختی را می‌توان در همه این دوران‌های تاریخی، از باستان تا مدرن یافت. اگر چه تحلیل‌های پسااستعماری معدودی درباره بخشی از این مطالعات وجود دارد. در این جستار ضمن ارائه تصویری کلی از

1. crisis of representation

کریمی، جلیل (۱۴۰۳). در مسیر کوهستان: خوانش پسااستعماری سفرنامه‌های هنری راولینسون در کردستان. فصلنامه جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۷ (۳)، ۱۳-۱۴.

سفرنامه‌های دو سده ۱۸ و ۱۹، مرتبط با کردستان در همه نواحی آن، به طور مشخص بر دو سفرنامه هنری راولینسون تمرکز شده است. هدف نوشتار ارائه خوانشی انتقادی و تحلیلی از گفتمانی است که این دو متن بدان تعلق دارند. در این تحلیل به وجه دانشی سفرنامه‌ها پرداخته‌ایم. روشن است که این متون اطلاعات ویژه‌ای از قلمرو مورد مطالعه در وجوه تاریخی، جغرافیایی و ... ارائه می‌کند. همچنین این خوانش انتقادی در پی اثبات چیزی اصیل در گذشته دور یا نزدیک نیست. بنابراین بر خلاف اشکالات مطرح یا برچسب‌زنی‌هایی مانند خاص‌گرایی، بومی‌گرایی، گذشته‌گرایی و تلطیف ناسیونالیسم، شرق‌شناسی وارونه و ارزیابی تحقیرآمیز غرب، نیروی پیش‌برنده متن، منطقی انتقادی است که تلاش دارد رویه‌ها یا استراتژی‌های قدرت و سلطه را در زمان‌های مختلف و در ژانرهای مختلف اسناد کشف و افشا کند. فاش ساختن این استراتژی‌ها هم رسالتی برای علوم انسانی است و هم امید می‌رود که دریچه‌ای به جهانی عادلانه‌تر، دست‌کم در جهان نوشتار باشد.

۲- پیشینه پژوهش

۱-۲: پیشینه تجربی: سابقه مطالعات پسااستعماری و کردشناسی در ایران

پژوهش‌های پسااستعماری در شکل آکادمیک، از دهه ۱۳۸۰ در ایران شروع شد و به صورت‌های مختلفی مانند واکاوی ادبیات مهاجرت، غربی‌شناسی، کردشناسی و ... گسترش یافت (نک. کریمی ۱۴۰۲). در حوزه خاص مطالعات کردشناسی، شاید مقاله مطالعات کردشناسی در ایران: مروری بر موضوعات و رهیافت‌ها (محمدپور و رضایی ۱۳۹۵) بتواند تصویری کلی از موضوع به‌دست دهد. این نوشتار فراتحلیل مطالعاتی است که در دو قرن گذشته با تأکید بر میدان پژوهشی کردستان نگاشته شده‌اند و به دسته‌بندی موضوعی آنها در چارچوب مطالعات سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و ... پرداخته است. از جمله یافته‌های پژوهش این است که نوع تصویرسازی از جامعه مورد پژوهش با توجه به متغیرهایی مانند زمان نگارش، ژانر نوشتار، ملیت و هویت زبانی نویسندگان متمایز و گاهی متناقض بوده است. همچنین میدان مطالعه پژوهشگران نیز بر اساس همین متغیرها متفاوت بوده است. برای نمونه، نویسندگان غیرکرد عموماً به حوزه تاریخ و سیاست معاصر پرداخته‌اند، اما مطالعات نویسندگان کرد به این قلمرو موضوعی محدود نشده است. نویسندگان مقاله با توجه شواهد معتقدند قبض و بسط مطالعات سیاسی کردشناسی در ایران بسته به رویکردهای سیاسی حاکم تغییر کرده است. در مجموع از نظر نویسندگان، با توجه به گستره جغرافیایی سرزمین‌های کردستانی در ایران، هنوز پژوهش جامعی درباره این جغرافیای اجتماعی انجام نشده است. اما در مطالعات موجود می‌توان چندآوایی و تنوع صداها را دید. نهایتاً آنان به این نتیجه می‌رسند که کردها که زمانی «به صورت دیگری مطالعه می‌شدند، اکنون به دیگری محقق» بدل شده‌اند (همان: ۲۰۸).

کتاب نظریه پسااستعماری و کردشناسی (کریمی ۱۳۹۶) به نظر، بیش از همه به تحلیل‌های پسااستعماری از نوع نوشتار حاضر کمک کرده است؛ اثری که به نوعی در حوزه کتاب آغازگر مطالعات تحلیلی درباره سفرنامه‌ها و متون مرتبط با کردها و کردستان بوده است. در این کتاب تحقیقی با تکیه بر نظریه‌های پسااستعماری، به‌ویژه آرای ادوارد سعید، ده اثر شرق‌شناسان درباره کردستان و متعلق سده بیستم را تحلیل شده است. در مجموع، نویسنده چند مقوله روش‌شناختی را اقتباس یا ابداع کرده است که به کمک آنها متون مورد نظر را تحلیل کند که عبارتند از: اسطوره‌سازی، اسم‌گذاری، عجیب‌نمایی، ناهمزمان‌سازی، طبیعت‌گرایی (ذات‌گرایی)، کارکردگرایی، صورت‌بندی استراتژیک/دسترس‌گفتمانی، موقعیت استراتژیک/فراست‌اخلاقی. در تحلیل نهایی، کریمی دو گروه از متون را از هم متمایز می‌سازد: یک دسته از متون با «موضوع همدلی داشته یا دست‌کم نسبت به آن بی‌طرف» و فاقد سوگیری گفتمانی بوده‌اند. دسته دیگر، متونی هستند که «نگرش غیرهمدلانه و در حقیقت خصمانه داشته‌اند» (۱۳۹۶: ۲۰۹). از نظر وی این دسته دوم بیشتر در چارچوب کلیشه‌ها و الگوهای گفتمان شرق‌شناسانه قرار می‌گیرند. با این همه از نظر محقق آنجا که «گزاره‌های جدی درباره جامعه و فرهنگ مورد مطالعه ارائه شده است قریب‌هایی بین هر دو گروه مشاهده می‌شود» (همانجا). از نظر زمانی، به نظر او آثار متأخر، در مقایسه با آثار اوایل قرن بیستم، عناصر فراست‌گفتمان شرق‌شناسانه کمتری داشته‌اند که به نظر می‌رسد که این استدلال در باب کلیت تاریخ شرق‌شناسی نیز معتبر باشد. زیرا همچنان که خواهیم دید حضور عناصر گفتمان هژمونیک در آثار متعلق ۱۸ و ۱۹ بیشتر از آثار قرن بیستم است.

نوشتار سجادی (۱۳۹۸) درباره سفرنامه جیمز کلود ریچ، به لحاظ روش‌شناسی به کتاب نامبرده و از نظر موضوع به نوشتار حاضر بسیار نزدیک است. سجادی با تحلیل محتوای متن بر مبنای نظریه هومی بابا به مقولاتی مشابه، از جمله فراست‌اخلاقی نویسنده، نگاه تعمیم‌گرا، عجیب‌نمایی، وارونه‌نمایی واقعیت، کلیشه‌سازی فرهنگی، منفی‌سازی، کوچک‌نمایی و بزرگ‌نمایی رسیده است. از این رو نتیجه می‌گیرد که به‌رغم اهمیت اطلاعات ضبط‌شده در این سفرنامه، نمی‌توان به صورتی غیرانتقادی با آن تعامل کرد، زیرا دوگانه‌های سوژه/اثر، مرکز/حاشیه، متمدن/کوهی، و ... را تولید و بازتولید کرده‌اند. به لحاظ نظری، می‌توان گفت که اشکال مطالعات مبتنی بر رویکرد عمدتاً روانکاوانه و ادبی هومی بابا این است که ابهام و دوگانگی مطرح در نظریه بابا در متون متقدم شرق‌شناسی به‌ندرت دیده می‌شود. در جستار سجادی نیز ویژگی‌های گفتمانی استنتاجی از متن، عمدتاً سراسر است و بدون ابهام، در مسیر فراست‌گفتمانی شرق‌شناسی قرار دارد که از قضا ادوارد سعید کریمی، جلیل (۱۴۰۳). در مسیر کوهستان: خوانش پسااستعماری سفرنامه‌های هنری راولینسون در کردستان. فصلنامه جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۷ (۳)، ۱۳-۱۴.

بر آن تأکید کرده است. از این رو می‌توان گفت که ایده‌های نزدیک به نظریه هومی بابا عمدتاً با متون متأخر و متعلق به نویسندگان شرقی سازگار هستند. برای مثال در خوانشی پسااستعماری از آثار رمان‌نویسان افریقایی مهاجر (از جمله عبدالرزاق گورنه) و بیشتر متون ادبیات مهاجرت ایرانیان (کریمی ۱۴۰۲) می‌بینیم که ویژگی‌های گفتمانی مورد نظر هومی بابا به وضوح دیده می‌شود و جهانی که آنان ترسیم می‌کند از شرق‌شناسی مورد نقد سعید فاصله گرفته است. همچنین می‌توان گفت که این دوسویگی یا درمیان‌بودگی بیشتر خصلت رفتاری و عملی است که در تعاملات طرفین مراوده، چه در جهان واقع و چه در جهان متن دیده می‌شود. در حالی که در متن شرق‌شناسی کلاسیک، سوژه استعماری ابهام یا تزلزلی در توصیف دیگری از خود نشان نمی‌دهد؛ او از نقطه‌ای المپی به جهان می‌نگرد، حتی اگر فرودستش کاملاً مطیع نباشد. ازین روست که می‌توان گفت که در تفسیر شرق‌شناسی کلاسیک، کفه رویکرد سراسر استر ادوارد سعید سنگین‌تر است.

دیگر مطالعه مرتبط، مقاله کوثری و احمدزاده (۱۳۹۲) است که از لحاظ نظری در رویکرد ادوارد سعید و از نظر روش‌شناختی مبتنی بر آرای دیوید سپر، مری پرات و استوارت هال است. در این مقاله، ۳۳ سفرنامه نویسندگان غربی متعلق به دو سده اخیر و مرتبط با کردستان، از منظر «رتوریک» متن و با هدف بررسی حضور و تداوم رتوریک استعماری/امپراتوری بررسی شده است. رتوریک به زبان نمادینی اشاره می‌کند که تجارب غرب از باقی جهان را صورت می‌بخشد و میانجی بازنمایی و خلق واقعیتی است که خود را بازآفرینی می‌کند (سپر ۱۹۹۳). نویسندگان، متون مورد پژوهش را در دو دسته دوره اول استعمار (۲۲ مورد) و دوره دوم یا پسااستعمار (۱۱ مورد) دسته‌بندی کرده‌اند که در کل شامل سفرنامه سیاحان و دانشمندان، گزارش‌های مبلغان، داستان‌های مردم‌نگارانه و گزارش‌های روزنامه‌نگاران است. آنان با طرح کردن استراتژی زیبایی‌شناسانه کردن معتقدند در انواع این استراتژی، واقعیت صرفاً به مثابه امری زیبایی‌شناسانه بازنمایی شده، پیچیدگی‌های واقعیت اجتماعی جوامع مورد مطالعه به خواست نویسندگان به فقط یک وجه فروکاسته شده، فردستی جهان چندبعدی و پیچیده غربی خلق و بازتولید می‌شود و در نتیجه میل به تملک بصری جغرافیای دیگری ایجاد می‌شود. در مجموع، آنان به این نتیجه می‌رسند که در هر دو دوره استراتژی مورد اشاره در متون وجود دارد و به‌رغم تغییر در جایگاه اجتماعی نویسندگان متون، تفاوت روشی در پراکتیس گفتمانی آنان در مواجهه با جهان کردستانی دیده نشده است. با این حال اگر به حجم کاربرد این استراتژی‌ها و نیز تفاوت حجم داده‌های مرتبط با دو دوره بنگریم، به نظر می‌رسد تغییراتی در جهت تلطیف رخ داده است. در متون متقدم‌تر، نه فقط استراتژی زیبایی‌شناسانه، بلکه اقسام ترفندهای زبانی و غیرزبانی و محتوایی برای بر ساخت واقعیت به کار گرفته می‌شده است و فراتر از آن نویسندگان غربی با اعتمادبه‌نفس بالا و آگاهانه به تحقیر موضوع مورد مطالعه پرداخته‌اند. برای نمونه نمی‌توان نگاه فرادست سی.جی.ادموندز (۱۳۸۲) (در متن متعلق به ۱۹۱۹ تا ۱۹۲۵) را نگاه همدلانه و غرب‌نامحور مارتین بروینسن (۱۳۷۹) مقایسه کرد. یا مثلاً در سفرنامه راولینسون، موضوع نوشتار حاضر، استراتژی بلاغی خاصی در فرودست‌سازی دیده نمی‌شود، زیرا وی بدون نگرانی و پنهان‌کاری زبانی موضوع را فرودست می‌سازد.

۲-۲: ملاحظات نظری و روشی:

نظریه و روش در خوانش پسااستعماری

خاستگاه نظریه‌های سه ضلعی سعید، بابا و اسپیواک، نظریه انتقادی (آدورنو، گرامشی و ...)، نظریه روانکاوی (لاکان) و نظریه واسازی (دریدا) است. به‌رغم تفاوت‌های رویکردی و روشی، هر سه رهیافت پرابلماتیک مشترک دارند. این سه متفکر استعمار و پس از استعمار را پرابلماتیزه می‌سازند و در نهایت هر کدام توصیف و تحلیل و راهکاری برای اصل مسئله، یعنی سلطه غربی ارائه می‌کنند. چنان که در بخش پیشینه پژوهشی مشخص است، هر گونه نظریه‌پردازی و پژوهشگری در باب مسائل مرتبط با استعمار و پسااستعمار پای در قلمروهایی دارد که این سه نفر کشف کرده‌اند. امروز این تلاش‌ها منظومه‌ای نظری را شکل داده است که می‌توان آن را «گفتمان پسااستعماری» نامید. با توجه به محدودیت‌های این مقاله و نیز فرم نوشتاری آن که مفاهیم را در اثنای تحلیل متن توضیح می‌دهد، عناصر مفصل‌ساز این گفتمان در بخش نظری جدول شماره یک خلاصه شده است.

از لحاظ روش‌شناسی، مطالعات پسااستعماری روش متمایز از جریان‌های اصلی پارادایم علمی ندارد. اگر چه روش‌ها و فنون انتخابی محقق می‌تواند معنا و موضع‌گیری مشخصی داشته باشد. شاید به همین دلایل است که چهره‌های اصلی گفتمان پسااستعماری، به جزئیات روش‌شناختی نپرداخته‌اند و عناصری روش‌شناختی موجود عمدتاً حاصل کار پژوهشگران متأخر این حوزه است. در کل، این ژانر معرفتی نیز از همان روش‌ها و فنون تحلیل متن، محتوا، روایت و گفتمان‌ها بهره می‌گیرد، گرچه مقولات تحلیل بسته به حوزه مطالعاتی متفاوت است. تحلیل حاضر از تحلیل متن به تحلیل گفتمان میل می‌کند، و به دلیل درهم‌تنیدگی نظریه و روش گفتمانی، به مفاهیم نظری و مقولات روش‌شناختی (جدول ۱) متکی است. ما با تکیه بر اصول روش‌شناختی و تجربه پژوهشی خود و دیگران در این قلمرو منظومه‌ای از مفاهیم میانجی را فراهم کرده‌ایم که به کمک آنها می‌توان هر متنی، به ویژه متون شرق‌شناختی را تحلیل کرد.

در مسیر کوهستان: خوانش پسااستعماری سفرنامه‌های هنری راولینسون در کردستان

ج ۱- ابعاد نظری و روشی در مطالعات پسااستعماری

بعد	مقولات/ متفکر	رویکرد
نظری	شرق‌شناسی، شرق سنت‌گرا، غیرعقلانی، تنبل، نادان، هوسران، صورت‌بندی استراتژیک، موقعیت استراتژیک (ادوارد سعید) شرق‌شناسی وارونه، فرودستان، نقش روشنفکران، فردگرایی غربی، مقاومت، تبعیض‌زدایی نمایشی (گاباتری اسپیواک) تقلید، دورگه‌بودن، درمیان‌بودگی، ابهام و دوسویگی و تزلزل، نگاه خیره، مقاومت (هومى بابا) انسان نامرئی، تبعیض (الیسن)/ نظام بازنمایی یا رژیم حقیقت (استوارت هال)	گفتمانی واسازانه روانکاوانه گفتمانی
روشی	انتخاب موضوع، اسطوره‌سازی، عجیب‌نمایی، ناهمزمان‌سازی، طبیعی‌سازی (ذات‌گرایی) (سارا میلز ۱۹۹۷) بازنمایی منفی: در سطح موضوعات، نوع موضوعات، انکار «تقیب آشکار دیگری»، امتیازدهی ظاهری، گرگشایی- نکردن از مسائل فرودستان ون‌دایک (۱۳۸۲) کلیشه‌سازی: آرمانی‌سازی (ستایش طبیعت و بدویت) فرافکنی فانتزی‌ها، ناتوانی در بازشناسی دیگری، تحمیل مقولات هنجاری (هال ۱۹۹۲) زیبایی‌شناسانه‌کردن، انکار ^۱ ، تخصیص، طبیعی‌سازی، نظارت و تفحص، طبقه‌بندی، تصدیق (راست‌انگاری)، بنیان‌زدایی، آرمانی‌سازی، موهوم‌سازی ^۲ ، اروتیک‌سازی، مقاومت (دیوید سپر ۱۹۹۳) روایت‌شناسی: زاویه دید، کانون دید، راوی، زمان و مکان، فاصله سوژه و متن، نقش شخصیت‌ها، حجم هر مبحث (جرالد پرینس ۲۰۰۵)	گفتمان‌کاوی تحلیل روایت تحلیل محتوا

ابعاد نظری و روشی ارائه‌شده به معنای کاربست دقیق و کامل آنها در تحلیل نیست. زیرا این کاربست به قابلیت‌های متن مورد تحلیل وابسته است. اما این فنون روش‌شناختی کمک می‌کنند که عناصر متن به نحوی روشمند بررسی شود و نسبت آنها با چارچوب‌های کلان گفتمانی و واقعیت‌های تاریخی برجسته شود. تحلیل حاضر مبتنی بر همه عناصر محتوایی متن است؛ متنی که از نگاه یک سوژه برتر نگاشته می‌شود و ناخواسته موضوع خود را با ذهنیت خود توصیف و ارزیابی می‌کند. مثل هر پژوهش کیفی دیگر، در اینجا نیز الگوهای نظری و جزئیات، دقائ و شواهد متنی مستند بر گرفته از متن، ضامن اعتبار یافته‌هاست و خواننده یا منتقد با بررسی کلیت نوشتار و احياناً تطبیق آن با اصل متون در خواهد یافت که چه میزان می‌توان به این یافته‌ها اعتماد کرد. از این رو هیچ عنصری از سوی محقق بر متن تحمیل نشده، همه استنتاجات بر مبنای دقایق روش‌شناختی و وجود عناصر یا گزاره‌های قابل اطلاق در متن به سرانجام رسیده است.

۳- تحلیل یافته‌ها

طبق اسناد و متون تاریخی سابقه موضوع گردشناسی را می‌توان تا کتاب *آنا باز (آنا بایسیس)* گزنوفن در قرن چهارم ق.م برگرداند. بعد از آن نیز به صورت پراکنده در آثار کسانی مانند ابن‌حوقل (قرن دوم ه.ق)، ابن‌فضلان (قرن چهارم ه.ق)، ابن‌جبیر (قرن ششم ه.ق)، ابن‌بطوطه (قرن هشتم ه.ق) اشاراتی به کردها و سرزمین‌های کردستانی وجود دارد (برای نمونه، نک. کشاورز ۱۳۸۳). همچنین سفرنامه‌های مرتبط‌تر را می‌توان از دوره صفوی (قرن ۱۶ میلادی) به بعد پی‌گرفت که بیشتر آنها را نویسندگان اروپایی نگاشته‌اند. از جمله اینها عبارتند از ونیزی‌ها، برادران شرلی، فیگوئرا، دلاواله، تاورنیه، شاردن، سانسون، کارری و نیبور. با این حال، دوره قاجار، دوران اوج سفرنامه‌نویسی است. چنانکه هم ایرانی‌ها، از جمله ناصرالدین‌شاه و محمدعلی‌خان اردلان والی کردستان، دست به سفرنامه‌نویسی زدند و هم «سفرنامه‌های متعددی از زبان‌های خارجی به فارسی ترجمه شد» (سیف‌الدوله ۱۳۶۳، در آقاییگی: ۲۳، و کشاورز ۱۳۸۳). در جدول زیر مهمترین عناوین این سفرنامه‌ها به تفکیک برخی ویژگی‌های نویسنده، زمان و مکان آنها ارائه شده است.

ج ۲- معرفی برخی سفرنامه‌ها/یادداشت‌های مرتبط با کردستان (اواخر سده ۱۸ تا اوایل سده ۲۰)

نویسنده	منسب/حرفه	ملیت	سال	مدت	مسیر اصلی سفر ^۳
---------	-----------	------	-----	-----	----------------------------

^۱. Negation

^۲. Insubstantiation

^۳. فقط مکان‌هایی که در قلمرو جغرافیایی جستار حاضر (نواحی کردستانی) قرار دارد در این بخش مطرح شده است.

کریمی، جلیل (۱۴۰۳). در مسیر کوهستان: خوانش پسااستعماری سفرنامه‌های هنری راولینسون در کردستان. *فصلنامه جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۷ (۳)، ۱-۱۳.

در مسیر کوهستان: خوانش پسااستعماری سفرنامه‌های هنری راولینسون در کردستان

اوتر	فرستاده پادشاه فرانسه	فرانسه	۱۷۳۴-۴۳	۹ سال	... کرکوک-دوزخما-خانقین-قصر شیرین-کرد-هارون آباد کرمانشاه-بیستون... کنگاور- صحنه-کرکوک-اربیل-سنجار-دیاربکر
اولیویه	پزشک سیاستمدار	فرانسه	۱۷۹۶	۲۰ روز	... خانقین-سرپل-کرد - هارون آباد - ماهی دشت-کرمانشاه-بیستون-شهرنو-صحنه-کنگاور...
دروویل	جهانگرد	فرانسه	۱۸۱۹	۳ سال	به مکان‌ها اشاره نشده است.
ریچ	نماینده کمپانی هند شرقی	بریتانیا	۱۸۲۰	۷ ماه	بغداد،-سلیمانیه، سنندج-بانه-سنندج-سلیمانیه-بغداد
راولینسون	نظامی/سفر کبیر	بریتانیا	۱۸۳۸	۲ ماه	تبریز-سُلدوز (نقده)-اُشنه-لاجان-ساوجبلاغ-مُکری-بناب-میان‌دواب-سایین‌قه‌لا-زنجان-طارم-رشت-تبریز
راولینسون	نظامی/سفر کبیر	بریتانیا	۱۸۳۸	۴ ماه	زهاب-دیره-گیلان-زرنه-ایوان-آسمان‌آباد-شیروان.. دزفول.. هرسین
فلاندن	محقق/جهانگرد	فرانسه	۱۸۴۱-۵	۴ سال	کنگاور- صحنه- بیستون-کرمانشاه- سرپل-حلوان- بیستون... ارومیه-ساوجبلاغ-سکر (سقر)-بانه-سلیمانیه-دیاربکر...
چریکف	نظامی	روسیه	۱۸۴۸-۵۲	۴ سال	...کنگور-صحنه- بیستون-کرمانشاه-هلیلان.. کرد-ریجاب- سرپل-هارون‌آباد-مایدشت-کرمانشاهان-سنندج- بانه، مریوان و هورامان
پولاک	پزشک/جهانگرد	آلمان	۱۸۵۱-۶۰	۹ سال	به مکان‌ها اشاره نشده است/ موضوعاتی درباره کردستان شرقی (ایران)
ناصرالدین‌شاه	شاه ایران	ایران	۱۸۷۰	۶ ماه	... کنگاور- صحنه-بیستون- ماهیدشت-کرمانشاهان-هارون‌آباد- کرد-سرپل زهاب- قصر شیرین-خانقین... سرپل زهاب- کرد،-هارون‌آباد-کرمانشاهان-بیستون....
جرارد	نظامی	بریتانیا	۱۸۸۱-۲	۶ ماه	بغداد-توزخورماتو-کرکوک-آلتون‌کوپر-اربیل-رواندز-سابلاغ- میان‌دواب-تبریز-ارومیه-سابلاغ-بوکان-سقر-بانه-پنج‌جین-مریوان-سنندج-کامیارم (کامیاران)-کرمانشاه-مایدشت-هارون‌آباد-کرد-سرپل-قصر شیرین-خانقین
بایندر	سیاح	فرانسه	۱۸۸۷	۶ ماه	... ارومیه-وان- جوله‌مرگ- اَمد (عمادیه)- دهوک-موصل-....-دیاله-خانقین-قصر شیرین-سرپل-کرد-هارون‌آباد-ماهیدشت- کرمانشاه-بیستون-صحنه-کنگاور....
کرزن	خبرنگار	بریتانیا	۱۸۹۲	۶ ماه	قوچان، کردستان شرقی (ایران) شامل نواحی کردستانی آذربایجان غربی، کردستان، کرمانشاه.
محمدعلی‌خان اردلان	والی سنندج	ایران (کرد)	۱۸۹۵	۴ ماه	سنندج-کامیاران-روانسر-جوانرو-پاوه-هورامان لهون و تخت-مریوان
رابینو	نماینده بانک شاهی	بریتانیا	۱۹۰۳	۲ سال	استان کرمانشاه فعلی
جکسن	باستانشناس	بریتانیا	۱۹۰۶	۶ ماه	... تخت سلیمان- همدان- بیستون-کرمانشاه-بیستون-کنگاور....
میجر سون	نظامی	بریتانیا	۱۹۱۰	۳ سال	سلیمانیه- کرکوک-هلبجه- پنج‌جین- هورامان- مریوان
میجر نوئل	نظامی	بریتانیا	۱۹۱۹	۲ ماه	مناطق کردستانی تحت حکومت عثمانی

الف: سفرنامه‌های راولینسون: توصیف ناقص حیات اجتماعی

هنری کرزیک راولینسون (۱۸۱۰-۱۸۹۵) دو سفرنامه مرتبط با مسئله پژوهش حاضر نگاشته است: یکی *سفرنامه تبریز (۱۴۰۲) (۱۸۴۰)* و دیگری *سفرنامه گذر از زهاب به خوزستان (۱۳۶۲)*. برای فهم ویژگی‌های گفتمانی نوشته‌های راولینسون، هر دو سفرنامه، به ترتیب توصیف و تحلیل شده است.

راولینسون، متولد انگلستان، در جوانی به نظامی‌گری روی آورد و وارد دانشکده افسری کمپانی هند شرقی شد و در ۱۸۲۷ به هندوستان

رفت. آشنایی با جان ملکم در بمبئی، او را تشویق به یادگیری زبان فارسی کرد. در سال ۱۸۳۳ همراه گروهی هشت نفره از افسران انگلیسی، برای آموزش و تجهیز سپاه فتحعلی‌شاه راهی ایران و وارد تبریز شد. او که علائق باستان‌شناسانه و تاریخی نیز داشت، در مسیر رفت و آمد خود یادداشت‌هایی برمی‌داشت که بعدها به سفرنامه بدل شدند. در اکتبر ۱۸۳۸ (ش. ۱۲۱۷) سرگرد راولینسون، عضو ارتش بمبئی برای سفر از تبریز به گیلان، از مسیر کردستان و زنجان کنونی آماده شد. او در مسیر رفت از تبریز تا مرز عثمانی و در بازگشت تا تکاب سرزمین‌های کردستانی را درنوردیده و توصیف کرده است. این سفرنامه از آن جهت مهم است که بعدها منبع اقتباس و محل ارجاع نویسندگان و شرق‌شناسان بوده است.

سفرنامه دوم، گذر از زهاب به خوزستان، در اثنای دوره اقامت سه ساله راولینسون در کرمانشاه نوشته شده است. او در این سه سال که دوره تغییر پادشاهی فتحعلی‌شاه بود در سرکوب شورش‌های کردستان، لرستان و عشایر بختیاری بهرام‌میرزا را همراهی کرد (راولینسون ۱۳۶۲). وی در همین سفر به نسخه‌برداری و ترجمه متون کتیبه‌های کوه‌های الوند، بیستون و تاق بستان پرداخت. این سفرنامه تصویری کلی از مسیری است که از زهاب (سرپل زهاب) شروع و با گذر از مکان‌هایی مانند دیر، گیلان (غرب)، زرنه، ایوان، چاردور، آسمان‌آباد، شیروان در مناطق کردستانی به خوزستان و دزفول و شوش رفته و در بازگشت به هرسین و کرمانشاه می‌رسد. همچون سفرنامه اول، در اینجا نیز آنچه بیشتر مورد توجه نویسنده بوده، ویژگی‌های جغرافیایی، اماکن و آثار باستانی است. در چند مورد هم به ویژگی‌های مردم‌شناختی سرزمین‌های مسیر پرداخته است، اما بیشتر شتابزده و در سطح کلی است و همانطور که مترجم فارسی هم در برخی پانویس‌ها، اشاره می‌کند، برخی از اطلاعات وی کم و بیش نادرست است (همچنین نک. به کشاورز ۱۳۸۳). یکی دیگر از ویژگی‌های این کتاب از لحاظ ترجمه این است که بیشتر اسامی درست آوانگاری نشده‌اند. برای نمونه، واژه‌هایی مانده «دیر»، سرخه‌مل، مله‌گوان، باولین را به «دئیرا»، سرخه‌میل، میله‌گوان و باوالین» برگردانده است. به هر رو، راولینسون سه سال در کرمانشاه اقامت داشته، اما گزارش محدودی از نظم اجتماعی و فرهنگی و مردم‌شناختی مردم ارائه کرده است. این یافته‌ها همچنین در کتاب کرمانشاهان در سفرنامه سیاحان (کشاورز ۱۳۸۳) در فصل ششم به تفصیل بازگو شده است و در موارد زیادی اشتباهات تاریخی راولینسون برجسته شده است.

از عنوان این سفرنامه‌ها پیداست که در اولی، سفر در چهار استان انجام گرفته است، اما بر اساس متن، حدود پنجاه درصد مباحث در مناطقی بوده است که در آن زمان کردستانی بوده است و فقط بعدها، در دوره پهلوی، در بین استان‌های مختلف تقسیم شده است. ازین رو، تحلیل حاضر نیز بر همین بخش‌ها متمرکز شده است. با این حال منطق و شیوه بازنمایی در مورد همه نواحی، حتی در مورد مسیحیان هم‌کیش نویسنده، تقریباً به یک شیوه بوده است.

به طور کلی این سفرنامه‌ها چندان به حیات اجتماعی قلمرو پژوهش نپرداخته‌اند. جز اینکه در سفرنامه اول به صورت مختصر آمده است که از لحاظ قشربندی، نظام ایلی گسترده بوده و خوانین با داشتن حدی از خودگردانی، بین دولت و مردم قبایل و طوایف خود حائل بوده‌اند، با این حال رعایای کرد بر آن بوده‌اند که «وقتی قره‌پاقل‌ها، یا مقدم‌ها یا تبریزی‌ها بر سلدوز (نقده) حکومت می‌کنند» (۱۴۰۲: ۳۹) نفعی به آنان نمی‌رسد. و راولینسون معتقد است که به جز در مواردی، در تمام ایران نظام نابرابری وجود دارد. او می‌نویسد، از نظر سیاسی هم خاندان‌های کرد متعلق به قبیله مرکزی مقیم در سلدوز نیز به دلیل نداشتن حکمرانی مستقل، «بسیاری از ویژگی‌های ملی خود را از دست داده‌اند و از روستاییان ترک یا فارس قابل تشخیص نیستند» (همان: ۴۲). او مردم کرد شهر اُشنه (اُشنویه) را از قبایل زرزا و سنی‌مذهب نام می‌برد که به زعم وی از «لحاظ زبان، رفتار و باور از حاکمان افشار خود متفاوت بودند» (همان: ۴۴) همچنین آنان را از «یک نژاد خوب، فعال و بهادر» شمرده که از بسیاری از قبایل آن بخش از ایران «جنگ‌جوتر» بوده‌اند. که همواره آماده نبرد با «قبائل وحشی» مرزهای بلاواسطه عثمانی (کردستان ترکیه) بوده‌اند.

در سفرنامه دوم نیز زهاب را یکی از «پاشانشین‌های بغداد» معرفی می‌کند که «در سال ۱۸۰۶ ضمیمه ایران شده است» (۱۳۶۲: ۶). از لحاظ مذهبی، شهر زهاب یا سرپل زهاب را سنی مذهب با تعدادی خانوار کلیمی معرفی کرده است. راولینسون در این نوشته، بیشتر از اولی به فرهنگ مردم سرزمین‌های مورد مطالعه پرداخته است. برای نمونه درباره درویش شیخان نزدیک حورین (۱۳۶۲: ۱۴)، علی‌اللهی‌ها (اهل حق‌ها) در حلوان یا همان حدود سابق زهاب (همان: ۲۳، ۲۹، ۱۵۶) دیرکوندها (همان: ۱۳۲)، بختیاری‌ها (همان: ۱۵۰)، زبان کردی و لری (همان: ۱۵۵) هر کدام چند سطر نوشته است. با این حال بیشتر این موارد شتابزده و کلی است. چنانچه گویی نویسنده آنها را سوار بر اسب نوشته باشد. اما این شتابزدگی و بی‌حوصلگی در نوشته‌های مرتبط با آثار باستانی و قدیمی حتی در حد سنگ مزار افراد عادی وجود ندارد و جای خود را به صبر و کنجکاوی و دقت می‌دهد.

واکاوی متون: سوژه توانا و ابژه‌های بی‌صدا

همانطور که در بخش نظری مقاله مطرح شد، در تحلیل متون استعماری/پسااستعماری منطومه‌ای از دال‌های گفتمانی به کار گرفته می‌شوند که درجه و کیفیت سلطه‌گری، فرادستی و اقتدارگرایی آن متون را کشف و افشاء می‌سازند. در تحلیل حاضر نیز بنا به ظرفیت متون مورد بررسی، مقولات زیر استخراج شده است که در مجموع بیانگر موقعیت گفتمانی هژمونیک نویسنده و جامعه اوست.

بازنمایی منفی: در سطح گفتمان، غیرسازی یکی از سازوکارهای اصلی است که به تخصیص از آن یاد می‌شود، اما مهم‌تر از آن بازنمایی گفتمان‌ها از همدیگر است که اغلب با منفی‌نگری و منفی‌سازی توأم است. در متون شرق‌شناسانه، تصویر عرضه‌شده از کشورهای استعمارشده و در کل جوامع و فرهنگ‌های غیرغربی عمدتاً تقلیل‌گرایانه و تحقیرآمیز بوده است. این منفی‌سازی در دوره‌های متقدم چنان بوده که «از جوامع غیراروپایی فرهنگ‌زدایی و حتی انسان‌زدایی شده است، تا آن‌جا که آنان را به بردگی گرفته، شکار کرده و به قتل رسانده‌اند» (گیلروی ۱۹۸۷، در کریمی ۱۳۹۶: ۱۵۴). در دوره جدیدتر تاریخی، این نگرش تلطیف شده، اما همچنان این جوامع و فرهنگ‌های آنان اغلب به گونه‌ای ارزیابی و بازنمایی می‌شوند که گویی ویژگی‌های مورد نیاز برای توسعه و پیشرفت را ندارند. ون‌دایک در مطالعاتش در زمینه گروه‌های اقلیت در جوامع غربی، فنون گفتمانی خاصی را طرح می‌کند که خودی‌ها از طریق آنها دیگری‌ها را به شکل منفی بازنمایی می‌کنند (ون‌دایک ۱۳۸۲). یکی دیگر از موارد منفی‌سازی نپرداختن به ابعاد مثبت فرهنگ‌ها و جوامع مورد مطالعه است. این نکته دال بر این حقیقت است که در هر جامعه‌ای سطحی از ویژگی‌های منفی یا مثبت وجود دارد، و بازنمایی یک جانبه ابعاد منفی خود نوعی منفی‌سازی مضاعف قلمداد می‌شود.

راولینسون، چنانچه اشاره شد در پی شناخت آثار باستانی و کهن است، از این رو بعد از اُشنه، در مسیر مرز به قلعه غفورخان رفته و به بررسی ستون قدیمی «کله‌شین»^۱ می‌پردازد. او بارها از اشتیاق خود (در صفحه ۱۲ سفرنامه دوم نیز به این میل اذعان کرده است) برای کشف یا شناخت این آثار سخن گفته و به هر رو، آنها را نشانه نوعی تمدن می‌داند، با این حال مردم بلافصل و صاحبان اصلی آن تاریخ را با صفات منفی توصیف می‌کند. برای مثال رواندزی‌های ساکن در منطقه یا روستای کله‌شین را «وحشی» می‌خواند (۱۴۰۲: ۴۹). این تناقض بسیار تکرار می‌شود. مثلاً در صفحه ۵۱، دانش ضمنی رایج در میان کردهای آن منطقه را «خرافات» و در صفحه ۵۶ «موهومات» می‌خواند. و بالیکی‌های رواندز را «کوه‌نشین‌های وحشی» می‌نامد «که بر اساس قوانین خود زندگی می‌کنند» (همان: ۶۰). و در ادامه، «بلباس‌ها به عادت و خوی غارت و وحشیگری خود بازگشتند» (همان: ۷۱). «کردها هنوز نیمه‌رام هستند و هیچ ایده‌ای برای راحتی خودشان ندارند» (همان: ۷۶). همانطور که گفتیم بازنمایی‌های منفی به یک گروه یا اجتماع زبانی و فرهنگی محدود نیست. برای نمونه راولینسون به طور کلی از «افشارهای جاهل» (همان: ۱۰۹)، که بیشتر تُرک بودند، اسم می‌برد.

در سفرنامه دوم نیز موارد متعددی از بازنمایی منفی دیده می‌شود. برای نمونه اعمال آیینی اهل حق‌ها را «نیایش‌های خرافاتی می‌داند» (۱۳۶۲: ۲۹). «عقاید باستانی منطقه حلوان را خرافی می‌خواند» (همان: ۳۶) و به آن اهمیتی نمی‌دهد، اما برای محل باستانی «دکان داوود» اهمیت بیشتر قائل است و مفصل درباره آن سخن می‌گوید. خاطرات و عقاید لرها را که سیدی از سر مهمان‌نوازی تعریف می‌کند، خرافات می‌پندارد (همان: ۱۳۷). در ص ۳۰ از «عوام کُرد» اسم می‌برد، در حالی که تقریباً هیچگاه از خواص کُرد سخنی گفته نمی‌شود. این تناقضات، از لحاظ گفتمانی، دلالت‌های مهم و معناداری دارد.

در این دو متن، عنصر اصلی در وصف داورانه فرهنگ و اجتماع نواحی مسیر سفر، نوعی دوری از مدنیت است. گفتیم راولینسون تعاملات اندکی با اجتماع مورد مطالعه خود دارد، اما آنچه از تعاملات به ظاهر اندک او در یادداشت‌ها وجود دارد، عموماً منفی است. از جمله اینها می‌توان به ویژگی «چاپلوسی ایرانی‌ها، تا حدی کُردهای کرمانشاه و کمتر در میان طایفه فِیلی» (۱۳۶۲: ۴۸) اشاره کرد. در این سفرنامه‌ها توصیفی درباره مردم عادی وجود ندارد، اما در داوری به آسانی یک ویژگی منفی به همه آنان منتسب می‌شود. در یک مورد دیگر، در نزدیکی شیروان (شیروان-چرداول فعلی) به «۲۰۰ نفر با ظاهر وحشی» اشاره می‌کند که «از میان خرابه‌های محل سکونتشان بیرون آمدند و ما را احاطه کردند»... «که برای آنها کشتن یک انسان با کشتن یک گوسفند فرقی نداشت» (همان: ۵۸). در جایی دیگر نیز بختیاری‌ها را شجاع و فوق‌العاده و در عین حال «بی‌رحم و خونخوار و ... کینه‌توز» (همان: ۱۵۰) توصیف می‌کند. عناصر منفی این توصیف معیار اعتبار ابژکتیوی ندارد و قضاوت او هم همینطور. در واقع این داوری صرفاً از اعتماد به نفس افراطی یک سوژه دانای غربی برمی‌آید. این ویژگی در توصیف مربوط به مردم لرستان هم وجود دارد. در حالی که توصیفی از نظام اجتماعی و فرهنگی و شیوه تولید لُرهای دیرکوند ارائه نمی‌کند، می‌نویسد که آنان «تقریباً زندگی خود را از راه غارت مسافران تأمین می‌کنند» (همان: ۱۳۲). این گزاره در همه سفرنامه‌های قبل و بعد نیز، یکی از عناصر اصلی است. در حالی که گویندگان آن صرفاً یک‌بار از آن مناطق عبور کرده‌اند، اما همین یک مشاهده (حال درست یا غلط) را به کل تاریخ و به کل نظام معیشتی و شیوه تولید اجتماعات مورد نظر گسترش داده‌اند.

در این بازنمایی‌ها شاید در متن شواهد یا مابه‌ازای واقعی محدودی وجود دارد، اما در گزاره‌های داوری نهایی تقریباً همه آنها خصلت تعمیمی دارند. سوای این اشکال روش‌شناختی، باید اشاره کنیم که در تحلیل گفتمانی، بیشتر از آنکه به امر واقع پرداخته شود، به مفصل‌بندی و ترکیب عناصر و دال‌ها تأکید می‌شود. زیرا یک ابژه واحد را می‌توان به شیوه‌های متفاوت بازنمایی کرد.

اگزوتیسیسم: اصطلاح اگزوتیسیسم (غریب‌گرایی) یا دوست‌داشتن چیزهای عجیب و غریب، لذت و خوشی غربی‌ها را از موقعیت‌ها (محیط یا مناسک) یا چیزهای ناآشنا (مثلاً کالاهای استعماری غارت‌شده از جوامع ناشناخته) توصیف می‌کند. این اصطلاح به شکلی از سلطه دلالیت می‌کند که ما به صورت واقعی و در عمل از آن رضایت داریم. اگزوتیسیسم با بهره‌گرفتن از امر آشنا و غریبه، همزمان در دو مسیر متفاوت عمل می‌کند که هر دو بر جذابیت خارجی بودن استوار هستند. «شرقی‌ها، و از جمله کُردها، معمولاً در حکم موضوعاتی برای تفریح، سرگرمی، لذت، دانش و پژوهش شرقشناسان و از جمله انگلیسی‌ها بوده‌اند؛ همان مسئله‌ای که ادوارد سعید در کتاب شرقشناسی به نمونه‌های فراوانی از آن در قالب تحقیق، گزارش سیاسی، رمان، مجموعه شعر و... اشاره کرده است» (کریمی ۱۳۹۶: ۱۷۸). میل به چیزهای غریب، در باب کُردها به صورت برساختن خاستگاه اسطوره‌ای و غیرعقلانی برای کُردها، یا در بازنمایی توصیف‌های منفی متعاقب آن از جامعه کُردها، نمود پیدا کرده است (همان: ۱۷۸-۱۸۴). یکی از ابزارهای رایج برای ارضای میل به امر غریب، همانطور که جدول شماره یک آمده، عجیب‌نمایی، به مثابه کلیشه‌ای شرقشناسانه است.

راولینسون

ون در سفرنامه اول، کُردها را «سرزمین‌های پرت و ناشناخته» می‌نامد که «امروز کنجکاوی زیادی درباره آثار باستانی و جغرافیای کُردها هست» (۱۴۰۲: ۶۰) و می‌گوید: «من درس دیگری از توجه اغراق‌آمیز به داستان‌های شگفت‌آور در میان کُردها آموختم که مبتنی بر حس کنجکاوی محلی عجیب آنان بود» (همان: ۶۷). حس کنجکاوی کُردها «محلی» تلقی می‌شود و از متن پیداست که حتماً حس کنجکاوی ملی یا جهانشمولی وجود دارد که راولینسون و نویسندگانی چون او صاحب آن هستند. مقایسه کنیم با انگیزه سفر هانری بایندر در سال ۱۸۸۷ که فقط یک جمله از کتاب شرق‌شناس دیگر درباره کُردها ناشناخته او را به سفری به قول خودش مشقت‌بار به کُردها و بین‌النهرین و تهران و تفلیس می‌فرستد (بایندر ۱۳۷۰).

در سفرنامه دوم نیز نگاه اگزوتیک وجود دارد. در یک سطح همانطور که پیشتر اشاره شد، اراده اصلی برای نگارش چنین سفرنامه‌هایی بیشتر متعلق به رانه شناخت «امر غریب» است تا میل به «حقیقت». در هر دو سفرنامه، مسئله اصلی عجایب باستانی است و نه جامعه مورد مطالعه. امر غریب یا ابژه میل که بر سنگ‌ها حک شده است، برای نویسندگان اعتبار دارد، اما آنچه در زمانه زندگی آنان وجود دارد نامعتبر، خرافه، دروغ و توهم است. در جزئیات متن، این اراده آشکارتر است. توجه بیش از حد راوی به اشیاء بی‌جان و بی‌توجهی به مردم در موارد بالاتر مطرح شد، اما گزاره جالب در انتهای سفر دیده می‌شود که راوی می‌گوید «من با لرها و لرستان بدروم می‌گویم. امکانات اجازه نمی‌دهد مطالب بیشتری در مورد این مردم جالب و ناشناخته عرضه کنم» (۱۳۶۲: ۱۵۸). علاوه بر مفهوم جالب که هم‌ارز عجیب و غریب و سایر صفات منفی است، مفهوم ناشناخته نیز مهم است. دانش از چه چیزی و برای چه کسی؟ در واقع مردم شرق (کُردها) ناشناخته‌شده بوده‌اند، اما نه برای سوژه غربی. و او چه چیزی را می‌خواهد بشناسد و با چه معیاری؟ همانطور که در متن سفرنامه‌ها مشخص است این شناخت، بیشتر به اراده به دانستن راوی متعلق است که نوعی اراده به قدرت هم هست.

این ویژگی را می‌توان نوعی «توریسم باستان‌شناسانه» نامید. توریست‌ها معمولاً نگاهی اگزوتیک به جهان اجتماعی مورد سیاحت خود دارند. گردشگران امروزی هنگامی که به مناطق روستایی می‌روند- یا اروپایی‌هایی که به کشورهای غیراروپایی می‌روند- با زیبایی‌شناسانه کردن زندگی و شیوه تولید کشاورزی و دامپروری، واقعیت‌های سخت زندگی روستایی و مرارت‌های روستاییان خسته را از نگاه رمانتیک بورژوازی خود می‌نگرند و انواع احساسات خوب را از آن می‌گیرند، تا در اولین روز کاری بعد از تعطیلات از آن بهره‌گیرند. همانطور که آدورنو در مورد هایدگر گفته است که او در دهکده توتنوبرگ، از سادگی زندگی روستایی سخن می‌گوید، اما مرارت‌های زندگی کارگران روستایی را نمی‌بیند (آدورنو ۱۳۸۵). این نگاه، عموماً بافاصله و فاقد تعاملات واقعی با مردمان آن جهان است. به همین ترتیب اگر چه راولینسون می‌گوید «مرآوده خوبی با ساکنان این بخش از آسیا داشته‌ام» (۱۴۰۲: ۸۳)، فقط در یک مورد، در سفرنامه اول، یک همراه کُردها را «دوست» می‌نامد (همانجا). او تقریباً روابط مشخصی با افراد ساکن در جغرافیای مورد مطالعه خود برقرار نمی‌کند. و چون تعاملات اجتماعی ناچیزی داشته است، در نوشته‌هایش نیز تصویری از جهان مورد اشاره دیده نمی‌شود. آنجا هم که اشارات معدود وجود دارد، عموماً از منظر سوژه ناظر، فرادست و قاضی بوده است. داوری‌های تحکم‌آمیز وی درباره فرهنگ، ذهنیت، عقاید، دانش ضمنی و کلیت حیات اجتماعی موضوع مورد مطالعه از این موقعیت گفتمانی برمی‌خیزد که او اختیار کرده یا ناخواسته در آن قرار گرفته است.

زیست‌انگاری. طبیعی‌سازی ویژگی‌های اکتسابی یکی از عناصر اصلی معرفت استعماری و پسااستعماری است. حتی در نمونه‌های که در

دو دهه اخیر و به قلم خود استعمارشدگان نوشته شده است، برای مثال در رمان «در ستایش سکوت» عبدالرزاق گورنه، می‌بینیم که پزشک معالج راوی (سیاه‌پوستی مقیم لندن) می‌گوید «مردمان افریقایی-کارائیبی قلب‌های داغانی دارند» (کریمی ۱۴۰۲: ۱۱). به قول هومی بابا، گفتمان استعماری «ملت تحت سلطه را براساس منشاء نژادی جمعیتی منحنی تفسیر می‌کند» (بابا ۱۹۹۴: ۷۰). وجه دیگر طبیعی‌انگاری مطرح در آرای میلز، هال و سپر (بخش روش جدول ۱)، زیست‌انگاری است، به معنای قراردادن وجوه طبیعی و زیستی حیات اجتماعی مورد مطالعه به جای وجوه فرهنگی و انسانی که در بیشتر توصیف‌های این سفرنامه‌ها از مردمان مناطق مختلف (شرق/کردستان) وجود دارد. شاید از این جهت که نویسندگان حیات اجتماعی و رای این سطح زیستی را شایسته توصیف و تحلیل ندانسته‌اند. برای مثال در سفرنامه اول، در توصیف یکی از رؤسای جوان کُرد در اُشنه، او را «از لحاظ شکل و صورت یک نمونه کامل زیبایی مردانه» و «سوژه‌ای مناسب برای یک نقاشی» می‌نامد (۱۴۰۲: ۶۲). راولینسون نه فقط از وجوه غیرفیزیکی آن جوان چیزی نمی‌گوید بلکه مهمان‌نوازی او را «تلاش برای سرگرم کردن خود» تفسیر می‌کند. که نشانه‌ای از خودبرتربینی نویسنده است. این در حالی است که در یک صفحه بعد، دشت پیش روی خود را «دوست‌داشتنی» تعبیر می‌کند (همان: ۶۳). نمونه‌های دیگر هم هست: «ظاهر عمومی ترکان آذربایجان اغلب عبوس، ترش‌رو، بی‌روح و بی‌حالت است، ولی سرسخت و لجوج هستند؛ و طرح صورت کُردها حاکی از هوش، بشاشیت و استقلال آنان بوده و گام‌های چابک و خستگی‌ناپذیر هر یک از ایشان کاملاً با کندی و تبلی دیگران در تضاد است» (همان: ۴۲). «مُکری‌ها بهترین سوارکاران ایران هستند» (همان: ۷۳). «راهنمای مُکری همانند گربه از صخره بالا رفت» (همان: ۷۶).

در سفرنامه دوم نیز چنین رویکرد وجود دارد. راولینسون، سه سال در کرمانشاهان اقامت داشته زندگی کرده است، اما نوشته‌های او در باره حیات اجتماعی این سرزمین بسیار اندک است. در حالی که به تفصیل به طبیعت و جغرافیا و جاده و معماری و سایر ویژگی‌های فیزیکی/غیراجتماعی پرداخته است. برای نمونه او در زهاب مهمان خان کلهر است اما فقط یک جمله درباره او می‌گوید و آن هم درباره ساختار معماری چادر اوست (۱۳۶۲: ۳۷). در لرستان هم خبری از مردم نیست، اما درباره نقوش روی قبرها مفصل توضیح داده می‌شود (همان: ۶۳).

فراادستی: در گفتمان استعماری یکی از دال‌های اصلی، فراادستی خود غربی در مقابل دیگری شرقی است. این فراادستی در زمینه‌هایی مانند تکنولوژی و امور نظامی و علوم مدرن، به صورت آشکار در متون مختلف و حتی در سیاست‌های روز دولت‌ها نیز دیده می‌شود. چنانچه گویا این ویژگی‌ها، چه واقعی چه تصویری، راولینسون را به قدری به ناصرالدین‌شاه نزدیک کرده بوده که وی را «بهترین دوست خود بداند و در فراق او اشک بریزد» (امانت ۱۴۰۱: ۲۶۵). اما در متون استعماری، این ویژگی‌ها به این آشکارگی نیست، زیرا به کمک فنون زبانی و گفتمانی به شیوه‌های متفاوت و مضمربیان شده‌اند.

بی‌نامی یکی از ترفندهای روایی است که در این متون به‌کار گرفته می‌شود تا موضوع (شخص یا واقعیت) نادیده گرفته شود و به عبارتی تخفیف داده شود. در سفرنامه اول هر جا از نویسندگان غربی نام برده شده، به صورت کامل معرفی می‌شود، اما در مورد نویسندگان به اصطلاح شرق امساک شده است. برای مثال در ارجاع به حمدالله مستوفی، او را «یک نویسنده شرقی» (۱۴۰۲: ۹۷) می‌نامد. در جای دیگر به‌رغم اشاره به اندازه‌گیری عمق دریاچه تخت‌سلیمان از سوی نویسنده‌ای عرب، او را «یک جهانگرد عرب در سده نهم» (همان: ۹۹) می‌خواند. این نحوه تعامل از موقعیت فراادستی می‌آید که در کل راولینسون مفروض می‌گیرد و در ادامه مصرحاً بدان اشاره می‌کند که سیاحان «در خصوص اعتماد به هر چه از راهنمایان می‌شنوند، مراقب باشند که هیچ چیز را درباره کتیبه‌ها یا دیگر آثار عتیقه، قطعی نینگارند؛ مگر اینکه خود شخصاً آن را مشاهده و بررسی کرده باشند» (همان: ۱۰۹). این بدگمانی در کل شاید از منطق علم برآید، اما وجه فراادستی آن فراتر از منطق صرفاً علمی آن است.

بی‌نامی در آثار متأخر وجه متفاوتی دارد. برای مثال در برخی رمان‌های پسااستعماری، کنش سکوت نوعی کردار آگاهانه است. کنشی که راوی آن را برای فرار از واقعیت برگزیده است. اما این انتخاب می‌تواند ناخودآگاه باشد چرا که در ساحت ناخودآگاه، او فاقد سوژگی و حق انتخاب است. در این وضعیت، «به نظر می‌رسد نویسنده/راوی ترومایی ناخودآگاه دارد. تزلزل و خودکم‌بینی او نه به دلیل ویژگی‌های شخصی، بلکه بیشتر حاصل «ناخودآگاه جمعی و سیاسی» است. این حس خودکم‌تربینی، که روی دیگر آن بنیادگرایی ضدغرب است، ویژگی‌ای جمعی است. برتری سیاسی و اقتصادی کشورهای استعمارگر سابق و سرمایه‌داری کنونی، هژمونی خود را به اشکال دیگر گسترده است» (کریمی ۱۴۰۲: ۲۱).

در سفرنامه دوم نیز فراادستی دیده می‌شود. علاوه بر رویکرد کلی بی‌توجهی به جهان اجتماعی مورد بررسی، موارد جزئی نیز وجود دارد. برای نمونه در جایی درباره رییس ایل قیلی می‌گوید که او «احترام گذاشتن به یک فرنگی برایش دشوار بود» (۱۳۶۲: ۴۸). این در حالی است که در گزاره‌های خود راوی، احترامی به مردمان مورد مطالعه دیده نمی‌شود. یا در صفحات ۱۳۶ به بعد سیدی را که ادعا کرده است از اعقاب

«شاهزاده احمد» است، باور نمی‌کند و داستان‌های او را که به رسم مهمان‌نوازی گفته می‌شود، اقدامی برای سرگرم کردن خود و همراهانش می‌داند. این مفهوم سرگرم‌کردن، که در سفرنامه اول نیز دیده می‌شود، دلالت بر نگاهی بیرونی به واقعیتی اجتماعی دارد که ناظر یا مهمان، درک درونی و درست از آن رخداد ندارد. او مهمان‌نوازی را نوعی سیرک می‌بیند که در خدمت اوست. بنابراین از نظر اخلاقی از فهم این رخداد فرهنگی و دلالت‌های انسانی آن عاجز است و آن را تحقیر می‌کند. این وضعیت در حالی است که متفکری مانند آدورنو که هم نخبه‌گرا و هم مدافع خرد و عقلانیت است، در نقد تورستین ویلن که مراحل قبلتر جامعه و فرهنگ، «یعنی فرهنگ مکزیک یا مصری را بربر می‌خواند»، معتقد است که «این مراحل به اصطلاح ابتدایی، همانقدر اجباری و درک‌ناپذیرند که عملکردهای جامعه صنعتی امروز» (آدورنو ۱۴۰۰).

۴- بحث و نتیجه‌گیری

سفرنامه‌ای برای اقتدار

سفرنامه‌ها متونی مهم و در حکم الواح باستانی‌اند. از اینجاست که می‌توان فهمید که چرا کسی همچون فوکو، در دوره اول کار خود، به جای بررسی معرفت آکادمیک موجود، سراغ بایگانی‌ها می‌رود و در دوره دوم، مناسبات قدرت را در این اسناد بایگانی‌شده و نیز شواهد مستند زندگی روزمره جستجو می‌کند. او می‌داند که معرفت واقعی در آن جایی مستقر است که کردارهای روزمره افراد، در مقام مردم عادی یا کارگزاران حکومت‌ها و نظام‌های سیاسی و اجتماعی و فرهنگی، ثبت و نگهداری شده است. سفرنامه نیز نوعی پراکتیکس گفتمانی دانشمندان، مقامات نظامی، سیاحان، میسیونرها، سیاستمداران، جغرافیدانان و بازرگانانی است که به قصد خدمت به وطن خود و شاید تاحدی جهان موضوع تفحص آنان انجام گرفته است. آنان کار خود را همچون سنگ‌نوشته‌ای مدرن در اختیار مردمان امروز گذاشته‌اند. ما در این چند سده، به صورت بدیهی از محتوای آن اسناد مکتوب برای شناخت گذشته بهره گرفته‌ایم و هم اکنون نیز شاید جزو معدود مدارک دردسترس ما باشند. از همین رو در نیم‌قرن اخیر بخش مهمی از تحلیل‌های پسااستعماری، با رویکرد و اهداف متمایز به متونی مانند سفرنامه‌ها پرداخته‌اند، زیرا به این تز معتقد بوده‌اند که این متون به‌ظاهر خنثی، علمی و واقع‌گرا، حاوی نشانه‌هایی از مناسبات اجتماعی و فرهنگی و اخلاقی ناگفته‌ای هستند که هم محمل گفتمانی خلق خود متون و هم زمینه و زیرساخت واقعی کردارهای افراد را در گذشته و نیز امروز فراهم کرده‌اند.

به‌رغم انتقادات واردشده بر نظریه‌های پسااستعماری، در واقع، این نظریه‌ها نوعی روایت بازاندیشانه و آگاهانه از جهان اجتماعی گرفتار در زنجیرهای قدرت در سطح جهان است و از این نظر بخشی از جریان نظریه انتقادی به حساب می‌آیند. در متون استعماری متقدم، از جمله دو سفرنامه موضوع نوشتار حاضر، وضعیت قطبی‌تر و نابرابرتر است. در این دو متن، دو جهان روایت می‌شود که جایگاه بسیار متفاوتی دارند؛ از قبل این تمایز، نویسنده یا راوی آنگاه که از سرزمین‌های به‌اصطلاح شرقی دیدن می‌کند، از نظر زمانی، در زمان و مکانی متعلق به گذشته می‌زید، اما جهان ذهنی او که موطن او یا اروپا باشد، جهانی متعلق به اکنون یا آینده است. جهان اصلی (غرب)، اگرچه به‌ندرت از آن اسم برده می‌شود، همواره ملاک و معیار ارزیابی امر درست و نادرست است. به بیانی دیگر، ما با دو جهان روبرویم. یکی شرق که حاضر است اما توصیف و بازنمایی نمی‌شود و یکی غرب که غایب است، اما حضور همیشگی دارد. فراتر از این، در واقع در سفرنامه راولینسون دیگری‌ای وجود ندارد. دیگری سراسر در غیبت است. «خود»ی که راولینسون متعلق به آنست گاهی حتی در حد دیگری منفی هم به دیگری اجازه حضور دهد. مگر آنجا که خود و برتری‌ها و نگرانی‌هایش را توصیف می‌کند.

به علاوه، بر خلاف نظر ادوارد سعید در مورد وجود هجو و طنز نسبت به اروپاییان، در آثار *کنراد*، در دو اثر راولینسون، نشانه‌ای از طنز و کنایه و هجو وجود ندارد. او تابع رئالیسمی جدی و خشن است و قدرت نظامی و رسمی او به این خشونت معرفتی کمک می‌کند. از این رو روایتی متقن، قطعی و سراسر است ارائه می‌کند که مدعی است همه حقیقت را در مورد موضوع بیان می‌کند. این جهت‌گیری برخلاف روایت‌های پسااستعماری، به ویژه روایت استعمارشدگان، مثلاً در ادبیات مهاجرت است که می‌کوشند پیچیدگی جهان واقعی را در دیالکتیک خود و دیگری بازنمایی یا روایت کنند. این گونه تفاوت‌ها نشان می‌دهد که به‌رغم تغییرات سیاسی، فرهنگی و اقتصادی هنوز هم مناسبات جهان فرادست و فرودست برقرار است. حتی اگر شرق‌شناسی به «شرق‌شناسی وارونه» تغییر کرده، یا مانند نمایشنامه «توفان» امه سه‌زر، جای ارباب و برده به نفع سیاهان تغییر یافته باشد، باز هم در واقعیت تغییر چشمگیری رخ نداده است. نابرابری اساساً بیرون از جهان داستان است و در سطح نظری مبتنی بر این تز جهانشمول درباره جهان است که بخشی از جهان و ایده‌های آن مرکز/حقیقت و بخش بزرگتر آن پیرامون/خرافه است. سفرنامه‌ها نیز بخشی از همین داستان، و بخشی از داستان‌های امپراتوری‌اند.

پژوهش‌هایی را که روی سفرنامه‌ها انجام گرفته، می‌توان در دو دسته توصیفی و انتقادی جای داد. مطالعات توصیفی حوزه شرق‌شناسی/کردشناسی تلاش کرده‌اند بر مبنای اطلاعات موجود در سفرنامه‌ها وجوه تاریخی، اجتماعی یا فرهنگی موضوع مورد بررسی را

به صورت ثانویه بازآفرینی کنند. برای مثال می‌توان به کتاب گُرد در سفرنامه‌ها (آقایگی ۱۴۰۰) اشاره کرد که مباحثی مانند پراکندگی جغرافیایی، ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی فرهنگی کُردها را به خوبی در سفرنامه‌های دوره صفوی تا آخر دوره پهلوی بررسی کرده است.^۱ یا مثلاً کتاب کرمانشاهان در سفرنامه سیاحان (کشاورز ۱۳۸۳) که به شیوه توصیفی سیمای نواحی متعلق به کرمانشاهان را در چند سفرنامه خارجی و داخلی ترسیم کرده است. این سنخ مطالعات به بازسازی تصویر گذشته و در مواردی به راستی‌آزمایی ادعاها و فکت‌های تاریخی و جغرافیایی این آثار کمک می‌کنند، اما با توجه به رویکرد عمدتاً توصیفی و به دلیل نادیده‌گرفتن مواضع و ویژگی‌های گفتمانی این متون که عمدتاً سوگیرانه و اقتدارطلبانه‌اند، ناخواسته در مواردی از حیث استراتژی‌های قدرت به همان مسیری نزدیک می‌شوند که خود سفرنامه‌ها رفته‌اند. فراتر از این، در عرصه کردارهای گفتمانی، در غیاب رویکرد انتقادی، خود شرقی‌های نیز ممکن است دیسپلین همتایی را بنیان بگذارند که از نظر گفتمانی، همان ویژگی‌های شرق‌شناسی را دارد و با عنوان غرب‌شناسی (نگک، دادبه ۱۳۸۲) یا شرق‌شناسی وارونه شناخته شده است.

در کنار این مطالعات عمدتاً توصیفی، نوع پژوهش‌های که آنها را می‌توان تحلیلی-انتقادی نامید، از وجه کارکردی سفرنامه‌ها فراتر می‌روند و صرفاً به دانش و اطلاعات موجود در اسناد یا متون نمی‌پردازد. در این گونه پژوهش‌ها، متون سفرنامه‌ای (شرق‌شناسانه) همچون سند و شاهی از تعاملات دو جهان نابرابر مطالعه می‌شود؛ جهانی در مقام سوژه دانا و توانا و جهانی در مقام ایژه نادان و ناتوان. و نیز می‌دانیم که این رابطه فرادست-فرودست‌سازی به این سادگی و سراسری نیست و به قول هومی با سرشار از ابهام و ابهام و درمیان‌بودگی و حتی مقاومت است. جستجوی این وجه پیچیده است که مطالعاتی از این دست را معنادار و هیجان‌انگیز می‌سازد.

یکی از نکات مقدماتی اما انضمامی در این نوع تحلیل‌ها، ملاحظه جایگاه، مقام یا موضع گفتمانی نویسندگان سفرنامه‌هاست. شرق‌شناسان یا اصالتاً مقام رسمی حکومتی به ویژه از نوع نظامی بوده‌اند، یا اینکه در تصمیم‌های سیاسی مداخله می‌کردند. برای مثال کلودیوس ریچ، نماینده کمپانی هند شرقی، تلاش می‌کرد نفوذ بریتانیا را در بغداد بیشتر کند و در نزاع بین داوودپاشای عثمانی و محمدعلی میرزای قاجار طرف دومی بود (ریچ ۱۳۹۸). یا مثلاً ولادیمیر مینورسکی، یک از بزرگترین شرق‌شناسان سده ۲۰، کاردار سفارت روسیه در تهران، در کمیسیون چهارجانبه تعیین مرزهای قاجاریه و عثمانی در سال‌های ۱۹۱۱ تا ۱۹۱۴ عضو بود و تا مدتی این خط مرزی را خط مینورسکی می‌نامیدند (بویل ۱۹۶۷، در رشتیان ۱۳۹۵). همچنین خود راولینسون، افسر و مقام رسمی دولت انگلستان بود و در مواردی هم به تأثیر وضعیت ظاهری (لباس فرم نظامی و اسلحه سبک) و نیز همراهان و خدم و حشم خود بر مردم اجتماعات مورد مطالعه و نیز تعاملات با آنان اشاره کرده است. از این رو، خواسته و ناخواسته، اقدامات و نوشته‌های آنان از این مجاورت‌ها تأثیر پذیرفته و فراتر از آن در کیفیت نگاه به شرق مداخله داشته است. سوای این واقعیت تاریخی، مسئله نظری دیگر، نزدیکی گفتمان متون و گفتمان برتر نظام‌های حکمرانی در دوره‌های مختلف بوده است. به عبارت دیگر سوژه گفتمان شرق‌شناسی، سوژه/کارگزار همان گفتمان رسمی یا دولتی است که آن را نمایندگی می‌کند. اینجاست که در تحلیل‌های از این دست، باید به نسبت موجود بین جهان متن و جهان واقع توجه کرد.

با توجه به این پیوندهای گفتمانی بین تعلق گفتمانی نویسنده به نظام قدرت، از دیگر نکات مهم در بررسی سفرنامه‌ها یا هر متن دیگری از منظری انتقادی این است که مهم نیست که هویت قومی یا زبانی نویسنده متن چیست. سلطه و به عبارت ملایم‌تر فرادستی خصلتی همزاد آدمی است، از این رو خودی یا بیگانه‌بودن نویسندگان سفرنامه‌ها چندان مهم نیست. در واقع یکی از عوامل مهم در استفاده از یک استراتژی یا رتوریک خاص برای بازنمایی موضوعات مختلف پایگاه اجتماعی نویسندگان است و نه تبار نژادی و حتی فرهنگی آنان. برای نمونه در سفرنامه بلوک جوانرود که یادداشت‌های روزانه سفری ۱۴ ماهه از سنج به روانسر، هورامان، جوانرود، و ثلاث است (اردلان ۱۳۹۸)، محمدعلی‌خان اردلان، والی گُردستان (۱۸۹۵/۱۲۷۴ ش.) به‌رغم تبار و فرهنگ کُردی، و نیز مسئولیت حکمرانی‌اش در قبال مردم تحت حکومت خود، در مجموع تصویری از این منطقه ارائه می‌کند، که همان خصلت‌های بازنمایی امپراتوری شرق‌شناسان غیرکُرد را دارد و باز گویی این نیز یک داستان/امپراتوری است. یا چنانکه در مقاله کرانی و همکاران (۱۳۹۷) می‌بینیم در بازنمایی سفرنامه‌نویسان ایرانی از کرمانشاهان، از جمله سفرنامه‌های «شهریار جاده‌ها (ناصرالدین‌شاه قاجار)، عضدالملک، ادیب‌الممالک، خان افغان، حاج سیاح و خاطرات فرید» تفاوت چندانی با رویکرد شرق‌شناسان غربی دیده نمی‌شود. یا مثلاً این که مینورسکی، شرق‌شناسی مشهور، گفته است که واژه شرق‌شناس (مستشرق) واژه نادرستی است چرا که در مقابل آن واژه غرب‌شناس (مستغرب) نداریم (مینورسکی ۱۳۳۳ در رشتیان ۱۳۹۵) بیانگر این نکته است که برخی از شرق‌شناسان هم خودآگاهی مشخصی از جایگاه خود در دیسپلین شرق‌شناسی یا نظام دانایی خاص آن نداشته‌اند. این موارد و کلیت این واقعیت بیانگر این است که ما در یک سو با عادت‌ورهای فردی روبرویم و در سطح دیگر ساختارهای کلان سیاسی، اقتصادی و

^۱ این کتاب پیشتر در سال ۲۰۱۴ (موکریانی، اربیل) به زبان کُردی چاپ شده است که در مواردی با نسخه فارسی (۱۴۰۰) تفاوت‌های واژگانی دارد که شاید به تناسب شرایط امکان چاپ و نشر در دو فضای گفتمانی متفاوت باشد.

کریمی، جلیل (۱۴۰۳). در مسیر کوهستان: خوانش پسااستعماری سفرنامه‌های هنری راولینسون در گُردستان. فصلنامه جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۷ (۳)، ۱۳-۱.

اجتماعی که به میانجی استراتژی‌های قدرت آنها را شکل می‌دهند. درک این دیالکتیک نقطه تمرکز مطالعات انتقادی از نوع جستار حاضر است.

باز هم در مورد موضوع خاص این نوشتار، با توجه به جزئیات تفصیلی بخش تحلیل متون، می‌توان نتیجه گرفت که راولینسون منظومه‌ای گفتمانی را سامان داده است که حول دال مرکزی «غرب» مفصل‌بندی می‌شود. جهان غرب دال اصلی این گفتمان و دیگری آن شرقی است که بیشتر به صورت بی‌نام و بی‌جان نمود پیدا کرده است. این در حالی است که در حقیقت باید/بزره اولویت داشته باشد. به قولی، باید در در امر انضمامی غرق شد و میانجی‌ها را یافت نه آنکه مفاهیم را بر اثره تحمیل کرد، چرا که اثره همچون/امر واقع لاکانی همواره نوعی مازاد دارد که نظام نمادین را به بازی می‌گیرد و از آن سرپیچی می‌کند. در مجموع، دیگری در متون راولینسون موقعیتی فرودست و ابتدایی و به دور از جهان پیچیده به اصطلاح مدرن دارد. این هستی چنان بازنمایی می‌شود که گویی جز ابعاد و وجوه منفی، فضیلتی ندارد که بشود آن را وصف یا مقایسه کرد. از این روست که شرق‌شناس نامبرده جغرافیا و طبیعت بی‌جان، گنجینه‌ها و خطوط باستانی و امثالهم را بر واقعیت اجتماعی ترجیح می‌دهد و دقیقه‌ای خود را درگیر این جهان اجتماعی زنده نمی‌سازد. از قضا، این نادیده‌انگاری جهان اجتماعی مابه‌ازای شرقی هم دارد. برای مثال شاهان هم دوره راولینسون، و حتی مردمان امروز، وقتی به فرنگ می‌روند، آنچه عمدتاً برای آنان مهم و چشمگیر است، انواع تکنولوژی (شامل انواع سلاح و اتوموبیل و ...) است. بنابراین روایت فرادستان غرب و شرق چندان تفاوت ندارد. اگر چه پیامد برای اولی تثبیت خود و تحقیر دیگری و برای دومی خودباختگی و پذیرش سلطه دیگری و گفتمان اوست.

در نهایت می‌توان گفت که جستار حاضر روایتی از آن فرودستان در گذشته و حال است. این روایت شاید سال‌ها و بلکه قرن‌ها بی‌صدا بوده باشد، اما وجود داشته است. روایت، به قول سعید (۱۳۸۲) موضوعی گفتمانی است که در آن رابطه راوی و خواننده نیز تحت تأثیر گفتمان است. از این رو در متن نیز بنابه روابط بیرون‌متنی قدرت نابرابر است. در این تعامل، علاوه بر ویژگی‌های طرف فرادست، نحوه مواجهه فرودست نیز مهم است. در طرح مسئله، آخرین مقوله در پرسش‌های مطرح در خوانش پسااستعماری، بحث مقاومت در برابر گفتمان استعمار و نویسندگان آن بود که به گزاره‌های مربوط به روایت و صدای خاص فرودستان دلالت می‌کند. همانطور که گفتیم، در دو متن بررسی شده تصویر یا گزاره روشن و سرراستی از روایت فرودست دیده نمی‌شود، چنان که گویی امکانی از مقاومت وجود ندارد. اما می‌توان گفت آن جاهایی از متون که نویسنده احساس ناامنی می‌کند، همان لحظه‌هایی است که نگاه خیره دیگری به او برگشته است. مهم نیست که این نگاه بازگشته به سوی او به صورت راهزنی، خیرگی خشونت‌آمیز همراه با حس انتقام یا کینه، عدم پذیرش راوی مطابق سلیقه وی یا هر صورت منفی دیگر، بازنمایی شده باشد. نکته اصلی این است که بیشتر سفرنامه‌نویسان این لحظات را نشانه‌هایی دال بر دوری از مدنیت جامعه مورد تفحص خود معرفی و تفسیر کرده‌اند، اما در روی دیگر سکه، و در تفسیری دیگر، این سرباززدن‌ها و تشویش ایجاد شده برای آنان اثبات‌کننده و متضمن وجود یک دیگری خاص است. دیگری شرقی (کرد، ترک، فارس یا عربی) که نمی‌خواهد کل هستی او به تصرف نگاه متصرف نویسنده یا سیاحی غربی درآید. در جهان واقع، این دیگری یاغی، حریف سازوبرگ‌های نظامی و سیاسی و اقتصادی او و همراهان و نظام سیاسی حامی آنان نمی‌تواند شد، اما در همین لحظه‌هاست که پرتوهای مقاومت شکل گرفته است. به همین ترتیب، نوشتارهای ازین دست یا به قولی «دانش‌های اقلیت»، در سطح متنی و گفتمانی، نشانه‌های تلاش برای سوژه‌شدن به شمار می‌آیند.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

اصول اخلاقی تحقیق رعایت شده است.

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسنده مقاله تامین شده است.

مشارکت نویسندگان

مقاله یک نویسنده دارد.

تعارض منافع

مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع است.

منابع

- آدرنو، تئودور (۱۳۸۵). *زبان اصالت در ایدئولوژی آلمانی*. ترجمه سیاوش جمادی. تهران: ققنوس.
- آدرنو، تئودور (۱۴۰۰). *مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی*. ترجمه سایرا رفیعی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و ارتباطات.
- اردلان، محمدعلی‌خان (ظفرالملک) (۱۳۹۸). *سفرنامه بلوک جوانرود؛ سال‌های ۱۳۱۲-۱۳۱۳ ق*. تصحیح محمد عبدلی. مهاباد: میراث مانا.
- کریمی، جلیل (۱۴۰۳). در مسیر کوهستان: خوانش پسااستعماری سفرنامه‌های هنری راولینسون در کردستان. *فصلنامه جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۷ (۳)، ۱۳-۱۳.

- امانت، عباس (۱۴۰۱). *قبله عالم، ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران*. ترجمه حسن کامشاد. تهران: کارنامه.
- آقاییگی، فرامرز (۱۴۰۰). *گُرد در سفرنامه‌ها (از صفوی تا پایان پهلوی)*. تهران: انتشارات ایران‌شناسی.
- ادموندز، سی. جی (۱۳۸۲). *گُردها، ترک‌ها، عرب‌ها*. ترجمه ابراهیم یونسی، تهران: روزبهان.
- بایندر، هانری (۱۳۷۰). *سفرنامه هانری بایندر*. ترجمه کرامت‌الله افسر. تهران: انتشارات فرهنگسرا (یساولی).
- بروینسن، مارتین. فان (۱۳۷۹). *جامعه‌شناسی مردم کرد (آغا، شیخ و دولت)*. ترجمه ابراهیم یونسی، تهران: پانید.
- دادبه، اصغر (۱۳۸۲). «ما و حکایت غربی‌شناسی»، در کتاب *غرب‌شناسی*. به اهتمام محمد توحیدفام. تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- راولینسون، سر هنری (۱۳۶۲). *سفرنامه راولینسون (گذر از زهاب به خوزستان)*. ترجمه اسکندر امان‌اللهی بهاروند. تهران: انتشارات آگاه.
- راولینسون، هنری کرزیک (۱۴۰۲). *سفرنامه راولینسون: یادداشت‌های سفر از تبریز، در مسیر کُردستان به خرابه‌های تخت‌سلیمان و از زنجان و طارم به گیلان در اکتبر و نوامبر ۱۸۳۸*. ترجمه رامین سلطانی. تهران: عنوان.
- رشتیانی، گودرز (۱۳۹۵). *رویکرد و روایت ولادیمیر مینورسکی از تحولات و تکامل جامعه ایرانی. تحقیقات تاریخ/اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، ۶ (۲)، ۱۱۱-۱۲۹.
- رشتیانی، گودرز (۱۳۹۹). *ولادیمیر مینورسکی و جهان ایران‌شناسی؛ معرفی کتاب دفتری برای ایران. فصلنامه تاریخ روابط خارجی*، ۲۱ (۸۴)، ۱۵۵-۱۳۹.
- ریچ، کلودیوس جمیز (۱۳۹۸). *سفرنامه ریچ (بخش کُردستان)*. ترجمه و تعلیق حسن جاف. تصحیح فرامرز آقاییگی. تهران: ایران‌شناسی.
- زکی‌بگ، محمد امین (۱۳۷۸). *تحقیقی درباره تاریخ کرد و کُردستان*. ترجمه و توضیح حبیب‌الله تابانی. تبریز: آیدین.
- سجادی، بختیار (۱۳۹۸). *خوانش پسااستعماری بازنمایی کردها در گفتار شرق‌شناسانه: مورد مطالعاتی سفرنامه کلودیوس جمیز ریچ*. مطالعات تاریخ فرهنگی. *پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ*، ۱۰ (۳۹)، ۵۵-۷۴.
- سعید، ادوارد (۱۳۸۲). *فرهنگ و امپریالیسم*. ترجمه اکبر افسری. تهران: انتشارات توس.
- سیف‌الدوله، سلطان محمد (۱۳۶۴). *سفرنامه سیف‌الدوله معروف به سفرنامه مکه*. تصحیح و تحشیه، علی‌اکبر خداپرست. ج ۱. تهران: نشر نی.
- کرانی، زهرا؛ احمدیان، قدرت؛ کریمی، جلیل (۱۳۹۷). *تحلیل سفرنامه‌های ایرانیان دوره قاجار از کرمانشاه (با رویکرد پسااستعماری)*. *دوفصلنامه علمی-پژوهشی تاریخنگری و تاریخنگاری دانشگاه الزهراء*، ۲۸ (۲۲)، ۱۲۳-۱۴۵.
- کریمی، جلیل (۱۳۹۶). *نظریه پسااستعماری و کُردشناسی*. تهران: نشر نی.
- کریمی، جلیل (۱۴۰۲). «صدای سکوت»: خوانش پسااستعماری رمان «ضیافت سکوت» عبدالرزاق گورنه. *جامعه‌شناسی هنر و ادبیات*، ۱۵ (۱)، ۱۹-۱.
- کشاورز، اردشیر (۱۳۸۳). *کرمانشاهان در سفرنامه سیاحان*. کرمانشاه: انتشارات طاق بستان.
- کوثری، مسعود و احمدزاده، مصطفی (۱۳۹۲). *زیبایی‌شناسانه‌کردن دیگری: تحلیل رتوریک بازنمایی کردها در سفرنامه‌های غربی*. *مطالعات جامعه‌شناختی*، ۲۱ (۱)، ۹-۴۷.
- محمدپور، احمد (۱۳۹۶). *تاریخ به روایت فلسفه: از هروودت تا آلفرد بدیو*. تهران: نشر لوگوس.
- محمدپور، احمد و رضایی، مهدی (۱۳۹۵). *مطالعات کُردشناسی در ایران: مروری بر موضوعات و رهیافت‌ها*. *ایران‌نامگ*، ۱ (۴)، ۱۷۲-۲۰۸.
- مینورسکی، ولادیمیر (۱۳۳۳). *سخنرانی مینورسکی در تالار دانشکده ادبیات، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، ۱۳.
- ون دایک، تئون، ای (۱۳۸۲). *مطالعاتی در تحلیل گفتمان: از دستور متن تا گفتمان‌کاوی انتقادی*. ترجمه گروه مترجمان، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- هال، استوارت (۱۳۸۶). *غرب و بقیه: گفتمان و قدرت*. ترجمه محمود متحد، تهران: آگه.
- یاسمی، غلامرضا رشید (۱۳۶۳). *گُرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او*. تهران: انتشارات امیرکبیر.

References

- Bhabha, Homi K. (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Gilroy, P. (1987). *There are no black in the Union Jack*. London: Routledge.
- Mills, S (1997). *Discourse*. London and New York, Routledge.
- Parry. B (2004). "The institutionalization of postcolonial studies", in: Lazarus, Neil (Ed) *Post-colonial Literary Studies*. Cambridge University Press.
- Prince, G (2005). *On a postcolonial narratology, A companion to narrative theory*. Ed. James phelan, and peter J. Rabinowitz. UK: Blackwell. 372-381.
- Spurr, D. (1993). *The Rhetoric of Empire: Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing, and Imperial Administration*. Durham and London: Duke University Press.
- Tibawi, A. L. (1976). *Arabic and Islamic Themes*. Historical, educational and Literary studies. Luzac.
- Young. R.J.C (2001). *Postcolonialism; An introduction*. Willey-Blackwell.